

Autohtona islamska psihologija u bosanskom kontekstu: dostignuća muslimanskih teologa, mislilaca i psihologa

Aid Smajić i Selvira Draganović

Sažetak

Ideja *islamske psihologije* prisutna je u naučnim i akademskim krugovima Istoka i Zapada već niz godina u svojim različitim značenjima. Sa sve većim prisustvom postmodernističkih ideja u nauci i željom za kulturnom i naučnom emancipacijom bivših kolonija od njihovih kolonizatora sa Zapada, posljednjih pedeset godina ova se sintagma sve više javlja u smislu autohtone naučne paradigme u savremenoj psihologiji, koja svoje filozofske aksiome crpi iz islamskog učenja o čovjeku. Cilj ovog rada bio je utvrditi koliko i na koji su se način ovom temom bavili muslimanski autori s prostora Bosne i Hercegovine. Analiza relevantne literature govori u prilog zaključku da je izvorna islamska perspektiva u psihologiji tema koja je oduvijek bila prisutna u muslimanskim teološkim i sufijskim krugovima kod nas. Intenzivnije propitivanje moderne psihologijske teorije i prakse u svjetlu temeljnih postulata islamske antropologije, međutim, datira iz 90-ih godina prošloga stoljeća i uglavnom se tiče individualnih napora pojedinaca, islamskih obrazovnih ustanova i jednog dijela nevladinog sektora, u kojima je teško pronaći elemente koordiniranog djelovanja. Njihove aktivnosti u tom pogledu mogu se pratiti kroz nekoliko literarnih opusa, uključujući radove tradicionalne sufijske provenijencije, duhovno-psihološku misao islamskih teologa, naučne analize muslimanskih psihologa i prevodilačku djelatnost. Pritom ove aktivnosti uglavnom razjašnjavaju gradivne elemente islamske paradigme u psihologiji i islamsku koncepciju ličnosti, elaboriraju moguće modele integriranja islamskih duhovno-psiholoških pojmova ili duhovnih vježbi u psihoterapijsku praksu te prezentiraju sufijsko mišljenje i odgojno djelovanje ili psihološku misao ranih muslimanskih učenjaka. Uočene malobrojne komparativne psihološke analize

imaju metodološke elemente *islamskog filtera, islamske psihologije i komparativnog pristupa* (Kaplick i Skinner 2017) ali ne i *višerazinske interdisciplinarne paradigme* (Al-Karam, 2018).

Ključne riječi: autohtona naučna paradigma, islamska psihologija, moderna psihologija, Bosna i Hercegovina

Uvod

U odnosu na srednjovjekovno shvatanje znanosti, u 16. i 17. stoljeću čovječanstvo je svjedočilo pojavu i uspon novog i drugačijeg razumijevanja naučne djelatnosti na tlu Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike. Od tada sve do polovine 20. stoljeća, u skladu s novom filozofijom znanosti, savremena nauka posmatrala se i prakticirala uglavnom s pozicije modernog mišljenja i epistemologije naučnog realizma. Tako shvaćena, nauka, njene metode, saznanja i dostignuća trebalo je da budu oslobođeni utjecaja *subjektivne sfere* čovjekovog individualnog i kolektivnog iskustva svekolike prirodne i društvene stvarnosti te da istom tom čovjeku isporučuje autentično, pouzdano, objektivno, univerzalno važeće, primjenjivo i korisno naučno znanje o prirodi, društvu i čovjeku.

Vrijeme kada se na nauku gledalo isključivo kao na sistem općih spoznaja do kojih se prevashodno dolazi putem metodološki provedenih empirijskih istraživanja, koje su kao takve podložne kritičkom preispitivanju, već je nekoliko decenija, i čini se za sva vremena, iza nas. S postmodernim idejnim stremljenjima od polovine prošloga stoljeća i djelima poput danas nadaleko poznate knjige Thomasa Kuhna *Struktura naučnih revolucija*,¹ nekada općeprihvaćena premisa da je znanost potpuno objektivna ljudska djelatnost polahko je *izašla iz mode*. Umjesto toga, među naučnicima različitih disciplinarnih usmjerenja, ako ne prevladava, jednako je prisutan stav da su naučne teorije i spoznaje u manjoj ili većoj mjeri uvjetovane individualnim sklonostima i vrijednostima pojedinca i kulturno-historijskim datostima društvenog okruženja iz kojih potječu. Za radikalnu postmodernu misao, jednom riječju, postojanje krajnje Istine i mogućnost nepristrasne spoznaje stvarnosti uveliko su bile povijesne zablude, a objektivni dokazi samo oblici persuazije korišteni da uvjerljivo predstavimo ono za što tvrdimo da

1 Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1962). Kuhn u ovoj, po nekima jednoj od najutjecajnijih knjiga 20. stoljeća, uvjerljivo demonstrira kako su naučne paradigme kao sistemi teorijsko-metodoloških principa i smjernica u skladu s kojim svaki naučnik prakticira svoju nauku neminovno uvjetovani prevladavajućim idejama i vrijednostima vremena i prostora u kojem data znanstvena zajednica djeluje. Za važnost ovog djela vidjeti *New York Times Literary Supplement*, podatak dostupan na: <http://anzlitlovers.com/2009/08/04/the-tls-100-most-influential-books-since-ww2/>, pristupljeno 30. januara 2021.

je istina. Ovo je uvjerenje posebno brzo zaživjelo među naučnicima društvenog naučnog usmjerenja i u onim područjima nauke koja su se bavila problemom čovjeka, njegove svijesti i društvenosti te pojavama koje su izmicale konačnom opisu i objašnjenju zasnovanom na univerzalnim naučnim kategorijama i nepokolobljivim zakonomjernostima utjecaja temeljnih sila, odnosno tamo gdje je postalo jasno da se prirodno-znanstvena metodologija utvrđivanja istine ne može doslovno i kruto primijeniti na izučavanje specifično ljudskih fenomena.²

Pored toga, postmoderna kulturna revolucija iz 60-ih godina prošloga vijeka vremenski se podudarila s aspiracijama koloniziranih naroda za kulturnom i naučnom emancipacijom od hegemonije i sociocentrizma zapadnoevropskih i sjevernoameričkih društava i njihove *nove* nauke.³ Ova stremljenja posebno su došla do izražaja u kontekstu društvenih i humanističkih nauka, uključujući i savremenu psihologiju, čije su filozofske postavke, teorije, metodologija, saznanja i dostignuća bili *opterećeni* idejno-historijskim iskustvom i nasljeđem zapadnog kulturno-civilizacijskog kruga. Otpor sociocentrizmu zapadnoevropske i sjevernoameričke psihologije među istočnjačkim narodima bio je posebno izražen iz dva dodatna razloga. Prvi se ticao činjenice da je psihologija u suštini istovremeno i *deskriptivna* i *preskriptivna* nauka, koja shodno predmetu svog interesovanja zalazi u najdublje slojeve čovjekovog bića i najintimnije segmente njegovog života te sukladno svojim *saznanjima* utvrđuje simptomatologiju, kategorije i granice (ab) normalnih i (ne)primjerenih oblika doživljavanja, svijesti i ponašanja i iste kao takve, nadalje, snagom svoje naučne reference (de)afirmira ne samo u krugu uže naučne zajednice psihologa već i u široj javnosti. Moderna psihološka znanost, drugim riječima, posjeduje simbolički i infrastrukturni kapacitet da usmjerava i oblikuje bazični identitet i kulturu savremenog čovjeka i društva. Drugi razlog pak tiče se tzv. *teorijske razmrvljenosti* današnje psihologijske i psihoterapijske scene,⁴ odnosno činjenice da psiholozi u proteklih 150 godina, koliko je proteklo od vremena kada je psihologija utemeljena kao znanstvena disciplina, nisu uspjeli ostvariti ideal modernog shvatanja razvoja nauke, tj. kroz jednu *veliku* teoriju, teorijski sistem i školu psihologije ujediniti i objediniti psihologijsku teoriju i

2 Vidjeti naprimjer Collin Robson, *Real World Research: A Resource for Users of Social Research Methods and Applied Settings* (UK: John Wiley and Sons Ltd., 2011), str. 13-40.

3 Anthony J. Marsella, „All Psychologies are Indigenous: Reflections on Psychology in a Global Era“, *Psychology International* (decembar 2013), dostupno na: <https://www.apa.org/international/pi/2013/12/reflections#:~:text=While%20the%20term%20%E2%80%9Cindigenous%E2%80%9D%20is,they%20arise%20and%20are%20sustained>, pristupljeno 25. januara 2021. Postmoderna idejna stremljenja nerijetko su nailazila na snažno protivljenje i žestoku osudu tadašnje intelektualne i šire javnosti i na Zapadu i na Istoku, pogotovo u pogledu naglašenijeg moralnog relativizma koji je ova kulturna epoha sukladno svojoj unutarnjoj logici nužno zagovarala u sferi etike i morala. To, međutim, iste ove kritičare nije spriječilo da iskoriste prostor koji je postmodernom mišljenje otvorilo za autohtono, domicilno razumijevanje i prakticiranje društvene nauke i za inicijative ove vrste.

4 O tome više vidjeti Anđelko Domazet, „Teologija i psihologija: mogućnosti i granice dijaloga“, *Filozofska istraživanja*, 27:2 (2007), 261-278, posebno str. 262.

praksu. To je, između ostalog, u konačnici dovelo do pojave i snažnog uspona tzv. pokreta za autohtone psihologije (engl. *indigenous psychologies*).⁵ Osnovni cilj ove inicijative jeste pokušati opisati i objasniti psiho-socijalne pojave na način na koji su one prisutne u svom kulturološkom kontekstu, ne primjenjujući pritom nužno u njihovom razumijevanju opisne kategorije i eksplanatorne mehanizme preuzete iz psiholoških dostignuća dominantne zapadnoevropske i sjevernoameričke psihologije.⁶

Imajući u vidu kazano, samo je bilo pitanje vremena kada će se na savremenoj psihologijskoj sceni pojaviti inicijative za novim psihologijama s religijskim prefiksom, uključujući i *islamski*. To se u konačnici i desilo 70-ih godina prošloga stoljeća s pojavom pokreta za integraciju savremene psihologije u islamski svjetonazor. Od tog vremena do danas na globalnom nivou napravljen je značajan iskorak u razradi psihološke (meta)teorije i prakse iz perspektive islamskog učenja odnosno u afirmaciji tzv. *autohtone islamske psihologije*. Cilj ovog rada jeste da se na osnovu dostupne literature pruži kraći prikaz i prigodni osvrt na ostvarenja i doprinos muslimanskih autora, više negoli opća i kritička evaluacija njihovog rada, na prostoru Bosne i Hercegovine (BiH) jer je analiza trenutnog stanja preduvjet za bilo kakvu smislenu projekciju budućeg razvoja na ovom polju. U toj nakani krije se, smatramo, i suštinski značaj i glavni doprinos ove studije.

1. Kratki prikaz ideje o modernoj *islamskoj psihologiji*

Temeljni izvori islama Kur'an i sunnet obiluju opisima i objašnjenjima ljudske prirode i ponašanja.⁷ Kad je riječ o Kur'anu kao doslovnoj Božijoj objavi, naprimjer, veliki muslimanski mislilac i teolog Fazlur Rahman ide tako daleko da tvrdi da je cilj Kurana „čovjek i njegovo ponašanje, a ne Bog“.⁸ Stoga ne iznenađuje

5 O snazi ovog uspona govori i postojanje *Sekcije za autohtonu psihologiju* (engl. *Task Force on Indigenous Psychology*) pri 32. odjelu Američke asocijacije psihologa, najprestižnijeg udruženja psihologa u svijetu. Vidjeti na: <http://www.indigenouspsych.org/index.html>, pristupljeno 25. januara 2021.

6 Za više o postavkama i značenju *autohtone psihologije* vidjeti Marsella, „All Psychologies are Indigenous“, dostupno na: <https://www.apa.org/international/pi/2013/12/reflections#:~:text=While%20the%20term%20E2%80%9Cindigenous%20is,they%20arise%20and%20are%20sustained>, pristupljeno 25. januara 2021, a posebno Uichol Kim, „Indigenous Psychology: Science and Application“, u *Applied Cross-Cultural Psychology*, Richard W. Brislin (ur.) (London: Sage Publications, 1990), 142-160.

7 Na tragu upravo ove teze sudanski psiholog Osman Nedžati, naprimjer, napisao je svoja djela *Kur'an ve ilm en-nefs* (Kairo: Dar eš-šuruk, 1989) i *el-Hadis en-Nebevi ve ilm en-nefs* (Kairo: Dar eš-šuruk, 1988).

8 Fazlur Rahman, *Glavne teme Kur'ana* (Sarajevo: El-Kalem i Centar za napredne studije, 2017), str. 28.

iznimno veliko interesovanje muslimanskih mislilaca i uleme tokom cijele predmoderne povijesti za učenje islama o čovjeku.⁹

Ideja o *islamskoj psihologiji* kao autohtonoj naučnoj paradigmi u savremenoj psihologiji pak novijeg je datuma. Njeni počeci obično se vežu s pojavom šireg reformatorskog pokreta za integraciju modernog znanja u islamski svjetonazor iz 70-ih godina prošloga stoljeća.¹⁰ Osnovna zamisao ove inicijative, jednostavno kazano, bila je želja za kritičkim preispitivanjem i primjerenim revidiranjem ostvarenja moderne zapadnoevropske i sjevernoameričke psihološke znanosti iz perspektive i u svjetlu islamskog učenja o čovjeku, a koja je među muslimanskim psiholozima, misliocima i naučnicima različitih disciplinarnih usmjerenja pobudila ogromno interesovanje.¹¹ O islamskoj psihologiji danas uglavnom se govori kao o pokretu. Iako ne manjka pokušaja njenog definiranja kao znanstvene discipline,¹² u pogledu njenog naučnog određenja i sistematske operacionalizacije muslimanski

-
- 9 Među klasičnom islamskom ulemom teško je pronaći učenjaka koji u nekoj mjeri i na neki način u svojim radovima nije tematizirao i tretirao pitanje islamskog učenja o čovjeku te pokušao artikulirati osnovne postulate islamske antropologije, uključujući imena poput šafijskog pravnika Ibn Hazma ez-Zahirija (u. 1064), svestranog Ebu Hamida el-Gazalija (u. 1111), hanbelijskog učenjaka Ibn Kajjima el-Dževzija (u. 1350) ili njegovog znamenitog šejha Ibn Tejmije (u. 1328). Za posljednjeg je interesantno, između ostalog, koliko ga u zapadnim naučnim i akademskim krugovima nekada jednostrano predstavljaju kao gorljivog tradicionalistu i smrtnog neprijatelja tesavvufa, ne uzimajući u obzir njegovo ukupno djelo i općenito stav o sufijskoj misli i praksi te činjenicu da je i sam bio član kaderijskog tarikata. Vidjeti naprimjer M. Abdul Haq Ansari, „Ibn Taymiyyah and Sufism“, *Islamic Studies*, 24:1 (1985), 1-12.
- 10 Za više o povijesti i glavnim idejama ovog pokreta vidjeti Aid Smajić, „Projekat *islamizacije znanja*: osnovne ideje, razvoj i trenutno stanje“, *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*, 16 (2012), 253-268. Za kraći prikaz inicijativa za kritičkim propitivanjem ostvarenja moderne psihologije u okviru drugih religijskih tradicija vidjeti naprimjer Aid Smajić, „Religija u susretu sa savremenom psihologijom: iskustvo Katoličke crkve“, *Context: Časopis za interdisciplinarnu studiju*, 4:1 (2017), 7-26.
- 11 U prilog ovoj tvrdnji govore, između ostalog, organizacija mnogobrojnih naučnih skupova o islamskoj psihologiji i psihoterapiji, objavljivanje značajnog opusa literature te, u konačnici, pokretanje istoimenih međunarodnih časopisa i udruženja. Ilustracije radi, ovdje ćemo spomenuti konferenciju *Nedvet 'ilm en-nefs vel-islam*, koja je održana 1978. godine u Rijadu (Saudijska Arabija), *Ebhas nedwet 'ilm en-nefs*, zbornik radova objavljen na tragu istoimene konferencije održane u Kairu 1989. godine u organizaciji Međunarodnog instituta za islamsku misao (engl. *International Institute of Islamic Thought – IIIT*) (Virginia: IIIT, 1993), naučni skup pod naslovom *National Seminar on Islamization of Psychology* upriličen u decembru 1996. u Kuala Lumpuru u suorganizaciji IIIT-a i Međunarodnog islamskog univerziteta u Maleziji (IIUM) te *International Seminar on Counseling and Psychotherapy: An Islamic Perspective* održan u augustu 1997. u Kuala Lumpuru pod pokroviteljstvom IIIT-a i IIUM-a. Pored radova Nedžatija navedenih u fusnoti 9, od literature se mogu izdvojiti pojedina, iz perspektive današnjice, već klasična djela kao što su: Malik Badri, *The Dilemma of Muslim Psychologists* (London: MWH, 1979), Syed Azhar Ali Rizvi, *Muslim Tradition in Psychotherapy and Modern Trends* (Lahore: Institute of Islamic Culture, 1989), *Qur'anic Concepts of Human Psyche*, Zafar Afaq Ansari (ur.) (Islamabad: International Institute of Islamic Thought and Institute of Islamic Culture, 1992), Osman Nedžati, *ed-Divasat en-nefsanijje 'inde el-'ulema' el-muslimin* (Kairo: Dar es-šuruk, 1992), Zubejr Bešir Taha, *'Ilm en-nefs fi et-turas el-'arebi el-islami* (Hartum: Univerzitet Hartum, 1995) te Abdullah Nasir es-Subejh, *Temhid fi et-Tësil: Ru'je fi et-te'sil el-islami li 'ilm en-nefs* (Rijad: Dar Išbilija, 1999). Za recentn(ij)e publikacije vidjeti <https://www.islamicpsychology.org/iaip-articles-books>, pristupljeno 25. januara 2021. Za časopis i udruženje Međunarodne asocijacije islamske psihologije (engl. *International Association of Islamic Psychology*) vidjeti <https://www.islamicpsychology.org/publication> i <https://www.islamicpsychology.org/>, pristupljeno 25. januara 2021.
- 12 Za kraći prikaz pojedinih definicija islamske psihologije i pokušaj njihove sistematizacije vidjeti Carrie Y. Al-Karam, „Islamic Psychology: Towards a 21st Century Definition and Conceptual Framework“, *Journal of Islamic Ethics*, 2 (2018), 97-109.

teoretičari i naučnici nisu postigli konsenzus pa je način njenog definiranja uglavnom bio uvjetovan predmetom užeg interesovanja datog pojedinca. Stoga, pojedini autori s pravom predlažu da se za ovaj pokret umjesto toga koristi izraz *islam i psihologija* (engl. *Islam and psychology*),¹³ *muslimanska psihologija* (engl. *Muslim psychology*)¹⁴ ili *islamska perspektiva u psihologiji*.¹⁵ Ovim zamjenskim pojmom obuhvatila bi se ukupna ostvarenja muslimanskih autora u tumačenju gradivnih elemenata islamske paradigme u psihologiji (npr. islamsko učenje o *fitri* ili čovjekovoj primordijalnoj prirodi, *tevhid*, *takvaluk*, *tevba* ili *džihad en-nefs*), islamske koncepcije ličnosti (npr. *ruh*, *kalb*, *akl*, *nefs*, *ihsas* ili *irade*), modela integriranja islamskih pojmova ili duhovnih vježbi (npr. *zikir* ili *rukja*) u psihoterapijsku praksu, te u elaboraciji sufijskog mišljenja i odgojnog djelovanja ili psihološke misli kod ranih muslimanskih učenjaka.¹⁶

U pokušaju da sistematiziraju ovaj raznoliki doprinos muslimanskih mislilaca različitih naučnih interesovanja, Kaplick i Skinner, u dijelu koji se tiče njegovog pozicioniranja u odnosu na modernu psihologiju, predlažu njegovu kategorizaciju u tri pristupa – pristup *islamskog filtera*, pristup *islamske psihologije i komparativni pristup*. U okviru prvog, moderna psihologija kritički se propituje iz perspektive islamskog učenja o čovjeku ali u okviru naučne paradigme zapadne psihološke znanosti, pri čemu se identificiraju njihovi zajednički elementi i uzajamne kontradiktornosti. Suštinski, ovdje je osnovna namjera pokušati utvrditi univerzalno važeće elemente savremene psihološke znanosti i *profiltrirati* ih, odnosno odvojiti od njenih kulturološki uslovljenih dimenzija, potencijalno oprečnih islamskom učenju o čovjeku. Protagonisti drugog pristupa nastoje pak afirmirati psihološku misao muslimanskih učenjaka iz ranog perioda islama, jer smatraju da njihovo duhovno-psihološko nasljeđe predstavlja autentično islamsko razumijevanje čovjekove prirode, derivirano iz izvora islama unutar, u to vrijeme, izvornog i kulturološki nekontaminiranog islamskog društveno-idejnog prostora.¹⁷ Treći pristup, na kraju, uglavnom pokušava identificirati zajedničke elemente između islamske psihološke tradicije i savremene zapadnoevropske psihologije, svodeći ih u pravilu na istovrsne ekvivalente. Zbog toga se ovom metodološkom pristupu nerijetko spočitava isuviše pojednostavljen odnos prema ovoj temi, koji teško

13 Vidi Paul M. Kaplick and Rasjid Skinner, „The Evolving Islam and Psychology Movement“, *European Psychologist*, 22:3 (2017), 198-204.

14 Abdullah Eric D. Rothman, „Building an Islamic Psychology and Psychotherapy: A Grounded Theory Study“, neobjavljena doktorska disertacija (Kingston University London: Odsjek za psihologiju, 2019), str. 47.

15 Naved Iqbal i Rasjid Skinner, „Islamic Psychology: Emergence and Current Challenges“, *Archive for the Psychology of Religion*, January 2021, str. 6, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/348352008_Islamic_psychology_Emergence_and_current_challenges, pristupljeno 25. januara 2021.

16 Al-Karam, „Islamic Psychology“, str. 98.

17 Kao klasični primjer prvog pristupa, naprimjer, obično se navodi Ebu Hamid el-Gazali (u. 1111), a kao njegov savremeni protagonist prof. Malik Badri (u. 2021), dok se Rasjidu Skinneru obično pripisuje ovaj drugi metodološki pravac. Za više vidi Kaplick and Skinner, „The Evolving Islam and Psychology Movement“, str. 200-201.

da doprinosi konceptualnom razvoju islamske paradigme u naučnoj psihologiji. Štaviše, želi se kazati da on *osiromašuje* islamsko pojmovlje i zanemaruje njegove suštinske specifičnosti, što u konačnici dovodi do potcjenjivanja i obezvređivanja islamske psihološke tradicije.¹⁸

Posljednje i, vjerovatno, najviše dostignuće u poblizem i naučno relevantnom određenju islamske psihologije i njenom pozicioniranju u odnosu na savremenu psihološku teoriju i praksu jeste, čini nam se, Al-Karamin rad.¹⁹ Ova autorica, za razliku od svojih mnogobrojnih prethodnika, jasno obrazlaže metodologiju uz pomoć koje dolazi do definicije islamske psihologije u smislu sistemske teorijske orijentacije u izučavanju čovjekovog psihičkog života i ponašanja. Pritom ona to radi na način razumljiv za modernu psihološku nauku o čovjeku, koji, između ostalog, podrazumijeva podvrgavanje početne teorije relevantnoj empirijskoj provjeri i njeno naknadno revidiranje u skladu s dobivenim rezultatima. Koristeći *višerazinsku interdisciplinarnu paradigmu* (engl. *The Multilevel Interdisciplinary Paradigm*)²⁰ kao teorijski i metodološki model za organiziranje, propitivanje i istraživanje autentičnog islamskog učenja kao koherentnog sistema utemeljenog u islamskoj tradiciji, ali i razumljivog za savremenu psihološku znanost, ona islamsku psihologiju definiše kao:

interdisciplinarnu nauku u okviru koje psihološke (pod)discipline i/ili njima srodne (naučne – op. prev.) discipline datu temu na naučno valjan način i na određenom nivou (analize – op. prev.) povezuju s islamskim (...) izvorima, naukama i/ili školama mišljenja, koristeći pritom različite metodološke alate.²¹

18 Kaplick and Skinner, „The Evolving Islam and Psychology Movement“, str. 200-201.

19 Vidi Al-Karam, „Islamic Psychology“, str. 99-101.

20 Izvorno nastala u okviru psihologije religije, *višerazinska interdisciplinarna paradigma* (VIP) ustvari predstavlja jedan pokušaj u pravcu razrade dinamičnog i fleksibilnog teorijskog i metodološkog modela uz pomoć kojeg bi bilo moguće premostiti *konceptualni jaz* između različitih (pod)disciplina u znanstvenom izučavanju i cjelovitom objašnjenju, u principu, jedne te iste pojave na različitim nivoima njene analize odnosno iz različitih perspektiva. Ljudsku inteligenciju, naprimjer, moguće je istovremeno promatrati iz ugla socijalne psihologije i utjecaja raznih socijalno-psiholoških faktora, s jedne strane, ali isto tako i s aspekta neuroznanosti i djelovanja urođenih, genetskih dispozicija, s druge strane. Stoga se pitanje postavlja kako uvažiti, nekada neupitna, tumačenja i saznanja ovih poddisciplina kao cjelovito integralno objašnjenje koje ne zakida nijednu pojedinačnu podoblast i njihove spoznaje, već ih objedinjava u jednu koherentnu cjelinu i sistem. U slučaju znanstveno utemeljenog impostiranja i prakticiranja islamske paradigme u psihologiji, psihički život i ponašanje čovjeka, isto tako, moguće je sagledavati iz ugla teorija i saznanja savremene psihološke nauke ali i iz rakursa, u određenim fundamentalnim segmetnim bitno drukčije, duhovno-psihološke tradicije islama. Za više vidjeti Raymond F. Paloutzian i Crystal L. Park, „Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion“, u *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Raymond F. Paloutzian and Crystal L. Park (ur.) (New York: The Guilford Press, 2005), 3-20, posebno str. 9-10.

21 F. Paloutzian i L. Park, „Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion“, str. 101-102.

Smatramo da je ovim radom iscrpljen dosadašnji angažman muslimanskih naučnika na polju znanstvenog određenja i impostiranja autohtone islamske paradigme u savremenoj psihologiji. Prethodna definicija pritom ujedno predstavlja i *posljednju riječ* u pogledu načina na koji je moguće artikulirati, prakticirati i afirmirati islamsku psihologiju i njene ranije spomenute gradivne elemente. Imajući to u vidu, u nastavku ćemo pokušati dati koncizan prikaz ostvarenja muslimanskih teologa, psihologa i drugih naučnika bliskih disciplinarnih usmjerenja ali i sufizma u BiH na ovom polju.

2. Islamska psihologija u bosanskom kontekstu

Kako to Al-Karam ispravno ističe,²² u modernoj povijesti temom islama i psihologije u kontekstu dostignuća savremene psihološke nauke bavili su se pojedinci i ustanove različitih, na prvi pogled uzajamno nepovezanih, naučnih i idejnih opredjeljenja, uključujući, ilustracije radi, psihologiju, teologiju, arapsku književnost, filozofiju, historiju, mentalno zdravlje i/ili sufizam. Stoga bi, čini nam se, ostvarenja ove vrste na prostoru BiH ovdje najprimjerenije bilo izložiti shodno ideološkom i/ili naučnom usmjerenju njihovih autora i protagonista. U tom smislu, moguće je razaznati barem četiri toka u islamskoj psihološkoj misli i literaturi kod nas, uključujući 1) bosanski sufizam i njegove sljedbenike, 2) radove muslimanskih teologa, 3) istraživanja muslimanskih psihologa, psihijatara i drugih vokacijski njima srodnih naučnih djelatnika te 4) prevodilačke aktivnosti relevantnih djela sa stranih jezika.²³

Bosanski sufizam

Općepoznato je da je sufizam u BiH prisutan od prvih dana islama na ovim prostorima. Uz iznimku jednog perioda iz vremena Socijalističke Jugoslavije, sufijски autori i redovi, u manjoj ili većoj mjeri, ostali su aktivni sve do danas, a njihove aktivnosti u posljednjih nekoliko decenija primjetno su intenzivirane s

22 Al-Karam, „Islamic Psychology, str. 97.

23 Kako u svijetu, tako i kod nas, ovdje do izražaja dolazi disciplinarna disperziranost autora koji su se iz različitih razloga i povoda odlučili pisati ili s drugih jezika prevoditi radove o islamu i naučnoj psihologiji. Ukoliko ovdje želimo uvrstiti i prevodilačke aktivnosti, a mišljenja smo da bi trebalo, dobra ilustracija ove pojave bio bi spomenuti pionirski rad Nedžatija, *Kur'an i psihologija*, koji je na bosanski prevela Ramiza Smajić, po vokaciji arabista. Vidjeti Muhammed Osman Nedžati, *Kur'an i psihologija* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2010). Zbog toga ovdje ponuđena klasifikacija nije sveobuhvatni, koliko prigodni i *nesavršeni* metodološki alat koji koristimo da sažeto strukturiramo razmatranu literarnu građu. Pritom, također, treba imati na umu da radove pojedinih autora možemo pronaći u više od jedne kategorije.

društveno-političkim promjenama krajem 80-ih godina prošloga stoljeća.²⁴ Tako je s vremenom nastala značajna sufijska literatura o glavnoj preokupaciji sufizma: čovjekovoj duhovno-psihološkoj konstituciji i moralu u islamskom učenju te mogućnostima i načinima njegovog duhovnog uzdizanja u cilju ostvarenja Božije blizine i zadovoljstva.

Shodno višestoljetnoj tradiciji islamskog *tesavvufa*, recentna sufijska literatura kod nas ljudsku konstituciju i njenu dinamiku obrazlaže koristeći uobičajeno islamsko-teološko pojmovlje preuzeto iz osnovnih izvora islama, Kur'ana i sunneta.²⁵ Osnovna intencija ovih radova, iako to njihovi autori nekada eksplicitno i ne ističu, jeste, između ostalog, izložiti islamsku antropologiju i psihološku metateoriju onako kako se one tradicionalno razumijevaju u sufizmu odnosno islamu.²⁶ Sukladno tome i u kontekstu teme ovog rada, njihov najveći doprinos, prema našem mišljenju, krije se upravo u nakani da predstave tesavufsko shvatanje čovjeka, pri čemu nisu opterećeni dostignućima savremene *mainstream* psihološke znanosti. Potonje, međutim, nije svojstveno svim autorima sufijske provenijencije pa kod njih pronalazimo radove koji pokušavaju ukazati na dodirne tačke i nedostajuće elemente u znanstveno-psihološkoj paradigmi čovjeka.²⁷ Oni uglavnom skreću pažnju na prednosti holističkog pristupa tradicionalne sufijske psihologije, pojašnjavajući temeljne gradivne elemente u tesavufskom shvatanju čovjeka i njegove ličnosti te moguće načine njihovog teorijskog i praktičnog integriranja sa spoznajama savremene psihologije i psihoterapije. Njihova nastojanja, međutim, uglavnom ostaju na nivou teorijske usporedbe i kritike moderne psihologije, ukazivanja na njenu nemoć da današnjem čovjeku osvijetli krajnje *staze istinske sreće* te otvorenog apela za integriranje duhovno-psiholoških kapaciteta čovjeka i, rekli

24 Za više o historiji tesavvufa u BiH vidjeti Samir Beglerović, „Tesavvuf i tarikati u Bosni i Hercegovini“, *Časopis za filozofiju i religiju Logos*, 2 (2015), str. 29-45.

25 U ovoj terminologiji pojmovi duhovno srce (ar. *kalb*), intelekt (ar. *akl*), duh (ar. *ruh*), čovjekovo „ja“ sa svojim animalnim svojstvima i težnjama (ar. *nefs*, *kuvve eš-šehve*, *kuvve el-gadab*), naprimjer, obično figuriraju kao glavni elementi u strukturi ljudske ličnosti, njene dinamike i razvoja. Vidjeti naprimjer Fejzullah Hadžibajrić, *Mali rječnik sufijsko-tarikatskih izraza* (Zagreb: Tesavvuf-Islamska mistika, 1989), Salih Ibrišević, *Risala: sufijski pogledi* (Sarajevo: Sufijski klub Ibn Arebi, 1999).

26 Prefiksi *sufijska* i *islamska* u kontekstu psihologije obično se u tesavufskoj literaturi koriste kao istoznačnice. Vidjeti naprimjer Edin Urjan Kukavica, „Promišljanje o duhovnosti sadašnjem vremenu“, *Živa baština*, 2:5 (2016), 113-133, str. 118.

27 Vidjeti naprimjer Kukavica, „Promišljanje o duhovnosti“, str. 113-133; Mevludin Hasanović, „Tesavvuf (sufizam; dervišluk): srce islama je nepravazidena metoda odgoja koja vodi integraciji ličnosti“, *Kelamu'l Šifā'*, 45:47 (2017), str. 32-39; Ašk Gaši i Izet Pajević, „Faze razvoja ličnosti u Tesavvufu“, u *Duhovnost i mentalno zdravlje*, Osman Sinanović, Rešid Hafizović i Izet Pajević (ur.) (Sarajevo: Svjetlost, 2002), str. 221-237; Izet Pajević i Osman Sinanović, „Utjecaj namaza na oblikovanje nekih karakteristika crta zrele ličnosti“, u *Duhovnost i mentalno zdravlje*, Osman Sinanović, Rešid Hafizović i Izet Pajević (ur.) (Sarajevo: Svjetlost, 2002), str. 237-245.

bismo, općih modela i napomena u tom pogledu.²⁸ Ovaj literarni opus stoga bi se uglavnom mogao podvesti pod spomenuti Kaplickov i Skinnerov pristup *islamskog filtera*.²⁹ Koncipiranje koherentnih teorijskih sistema čovjekove psihologije na osnovu usporedbe dodirnih i tačaka razlikovanja između savremene moderne i tradicionalne sufijske psihologije, a koji bi bili naknadno empirijski provjereni i u skladu s dobivenim saznanjima modificirani kako to predlaže Al-Karam,³⁰ ne mogu se pronaći u ovim radovima. Njihovi autori, nadalje, obično dijele ljubav prema sufijskoj misli i praksi ali se, očekivano, razlikuju u obrazovnom *backgroundu* i vokacijskom opredjeljenju, što je znakovito kada se pokuša(va) analizirati dubina i nivo na kojem se upuštaju u integrativnu komparaciju tesavufskog nauka i zapadnoevropske psihološke znanosti.³¹ U spomenutom su, vjerujemo, najvećim dijelom iscrpljena dostignuća bosanskog sufizma na polju promoviranja autohtone islamske paradigme u naučnoj psihologiji i njenog sagledavanja u svjetlu modernih psiholojskih ostvarenja i spoznaja.

Muslimanski teolozi

U širem značenju ove teme, islam i psihologija pitanje je kojem su muslimanski teolozi³² s prostora BiH posvetili značajnu pažnju. Kao i u slučaju sufizma i sufijskih redova, interesovanje za ovu tematiku kod teološkog esnafa posebno je intezivirano s većim vjerskim slobodama krajem 20. stoljeća i naknadnim razvojem islamskog visokog obrazovanja u to vrijeme.

Među muslimanskim teolozima kod nas pronalazimo pojedince različitog obrazovnog nivoa, a shodno tome i različite načine na koje tematiziraju pitanje autohtone islamske psihologije u kontekstu modernog znanja i psihološke nauke. Oni višeg akademskog stupnja uglavnom djeluju pri islamskim visokoškolskim ustanovama pa njihov doprinos na tom polju, mišljenja smo, treba sagleda(va)ti u svjetlu njihovog naučnog³³ rada, ali i kroz prizmu njihovog učešća u nastavno-naučnom procesu i osmišljavanju nastavnih programa. Ideja i ostvarenja spomenutog pokreta za tzv. *islamizaciju* modernog znanja, pa i onog psihološkog, odnosno

28 Ovaj pristup može se primijetiti u razradi različitih tema, od utjecaja duhovnosti na mentalno zdravlje do razvoja čovjekove ličnosti u duhu tesavufskog učenja i/ili načina na koji islamska molitva, namaz, oblikuje osobine zrelog pojedinca i klanjača. Vidjeti Hasanović, „Tesavvuf (sufizam; dervišluk)“, str. 32-39; Gaši i Pajević, „Faze razvoja ličnosti u Tesavvufu“, str. 221-237; Pajević i Sinanović, „Utjecaj namaza na oblikovanje nekih karakteristika crta zrele ličnosti“, str. 237-245.

29 Kaplick i Skinner, „The Evolving Islam and Psychology Movement“, str. 200.

30 Al-Karam, „Islamic Psychology“, str. 101-102.

31 Za potvrdu ovog zaključka dovoljno je uporediti radove, naprimjer, Kukavica, „Promišljanje o duhovnosti“, str. 113-133 i Hasanović, „Tesavvuf“, str. 32-39.

32 Pod muslimanskim teolozima ovdje podrazumijevamo sve pojedince s formalnim akademskim obrazovanjem u islamskim naukama.

33 Ovdje prije svega mislimo na visokoškolske ustanove Islamske zajednice u BiH, odnosno na Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću i Islamski pedagoški fakultet u Zenici.

za njegovim integriranjem u islamsko učenje i svjetonazor u velikoj su mjeri bili novina za ove prostore. Elaboracija i populariziranje filozofskih postavki i ciljeva ove inicijative u BiH zasluga je pojedinaca iz islamskog teološkog intelektualnog kruga, koju ovdje također treba obznaniti.³⁴ Ovi su akademski radnici, nadalje, elaboraciju gradivnih elemenata islamske psihologije podigli na jedan viši intelektualni nivo, a to su uglavnom radili ne osvrćući se pritom na ostvarenja zapadnoevropske psihološke nauke.³⁵ Na isti način oni tretiraju i duhovno-psihološku misao islamskih klasika³⁶ kao važnu platformu za razumijevanje islamske psihološke tradicije, a samo su poneki dostignuća savremene psihologije i psihoterapije pokušali povezati s duhovno-psihološkim nasljeđem islamske klasične uleme.³⁷

Nastava, također, predstavlja važan forum unutar kojeg teolozi pri islamskim učilištima u radu sa studentima imaju priliku tematizirati pitanja vezana za širu oblast islamske psihologije. U tom kontekstu treba istaknuti postojanje značajnog broja nastavnih predmeta u okviru čijih se silabusa nužno obrađuju tematske cjeline povezane s islamskim konceptom čovjeka, njegovom duhovno-psihološkom konstitucijom i razvojem.³⁸ Pritom se ovdje nužno ne radi o, naprimjer, psihološko-pedagoškim kolegijima, već i o bazičnim islamskim disciplinama, što još jedanput potvrđuje tezu da su interesovanje za autohtonu islamsku psihologiju i relevantna teološka naučna građa u principu disperzirani u različitim islamskim naukama.³⁹ Pored toga, pojedini nastavni predmeti po svojoj naravi posebno su prijemčivi za komparativne analize tradicionalne islamske i savremene zapadne psihologije, ali mogućnosti ovih kolegija u tom pogledu, čini nam se, još uvijek

34 Vidjeti Hasan Džilo, „Koncept *islamizacije znanja* i njegove filozofske postavke“, *Znakovi vremena*, 16:59 (2013), str. 135-149 i Aid Smajić, „Projekt *islamizacije znanja*: osnovne ideje, razvoj i trenutno stanje“, *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*, 16 (2012), str. 252-266.

35 Vidjeti naprimjer Rešid Hafizović, *Spoznaja, prva vrijednost Islama: prilog spoznajnoj teoriji u islamu* (Sarajevo: Naučnoistraživački institut Ibn Sina, 2017); Rešid Hafizović, „Čovjek kao sveto podzemlje duha Božijeg i Njegov mikrokozmički hram“, u *Duhovnost i mentalno zdravlje* Osman Sinanović, Rešid Hafizović i Izet Pajević (ur.) (Sarajevo: Svjetlost, 2002), str. 201-219; Safvet Halilović, *Šta Kur'an kaže o čovjeku: uvod u kur'ansku antropologiju* (Sarajevo: El-El-Kalem i Centar za napredne studije, 2012) i Enes Karić, „Temeljna struktura Kur'anskog pogleda na svijet“, *Znakovi vremena: Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 1 (1997), str. 51-85.

36 Naprimjer Nedžad Grabus, *Vjera, znanje i spoznaja* (Sarajevo: Dobra knjiga, 20014).

37 Vidjeti Aid Smajić, „Behavioral Therapy in the Works of Selected Early Muslim Scholars“, neobjavljena magistarska teza (Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 2003) i Aid Smajić, „Trening asertivnosti u djelima ranih muslimanskih učenjaka“, *Novi muallim*, 20 (2004), str. 50-60.

38 Za nastavne planove i programe ovih obrazovnih ustanova te prateće silabuse vidjeti linkove kako slijedi: <https://fin.unsa.ba/prvi-ciklus/>, <https://ipf.unbi.ba/files/npp/NPP-SPDS-I-2016.pdf>, <http://www.ipf.unze.ba/odsjek-za-islamsku-vjeronauku/>, pristupljeno 25. januara 2021.

39 Ključne elemente islamske psihologije, u tom smislu, pronalazimo, u manjoj ili većoj mjeri, i u silabusima Islamskog vjerovanja (ar. *akide*), Kur'anske egzegeze (ar. *tefsir*), Poslaničke tradicije (ar. *hadis*), Sufijske nauke (ar. *tesavvuf*) ali i Islamske filozofije (ar. *felsefe*) i Islamske civilizacije (ar. *hadare*).

nisu dovoljno iskorištene.⁴⁰ Na kraju treba istaknuti ulogu završnih studentskih radova, čije su mogućnosti u jednoj ograničenoj mjeri također iskorištene u tematiziranju psihološke paradigme u islamu te odnosa islamske tradicije naspram savremene psihološke nauke kod nas.⁴¹

Jedan broj muslimanskih teologa zainteresiranih za temu islama i psihologije u svojim radovima pretežno se obraća širim masama pa je tako nastao značajan opus popularne literature o islamskoj psihološkoj tradiciji, u kojoj je, međutim, teško pronaći i eksplicitni osvrt na njenu poziciju u odnosu na ostvarenja moderne zapadne psihologije.⁴² Osnovni cilj ove vrste literature jeste muslimanskom čitateljstvu jednostavnim stilom približiti način na koji islam gleda na čovjekovu prirodu i ponašanje, pogotovo u kontekstu islamske etike i uloge duhovnosti u očuvanju psihičkog zdravlja u njegovom najširem značenju odnosno suočavanju s *moralnom krizom* današnjeg čovječanstva, životnim izazovima i poteškoćama. Ovdje se religiozni sentiment i islamska pobožnost uglavnom razumijevaju kao snažan izvor motivacijskog potencijala, koji se nastoji izraziti terminologijom moderne psihološke nauke te staviti u službu pozitivne psihologije širih muslimanskih masa. Zbog toga ovdje na momente nailazimo na, možda odveć pojednostavljeno i preslobodno, povlačenje paralela između islamske psihološke tradicije i ostvarenja savremene psihologije, što se najvećim dijelom poklapa sa tzv. *komparativnim pristupom* u razradi teme islam i psihologija.⁴³ Iako *zao-djenuti* ruhom pobožnih i privlačnih naslova, u ovim radovima ne mogu se pronaći dublje naučne analize i viši nivo kritičke usporedbe islamskog psihološkog nasljeđa i dostignuća savremene zapadnoevropske psihologije.

Autori i praktičari psihologijske i psihoterapijske provenijencije

Psihološko učenje i nasljeđe islama te njegove motivacijske i psihoterapijske mogućnosti oduvijek su privlačili psihologe, psihijatre i naučnike srodnih vokacijskih usmjerenja. Stoga ne iznenađuje njihovo interesovanje za odnos islama i psihologije i na ovim prostorima. Među autorima ove provenijencije u BiH obično pronalazimo prije svega religiozne pojedince, ljubitelje sufijske misli, a veoma rijetko pojedince koji u svom obrazovnom *backgroundu* objedinjavaju formalno obrazovanje u islamskoj teologiji i savremenoj psihološkoj nauci.

40 Ovdje prije svega mislimo na nastavni predmet *Psihologija religioznosti*, čija realizacija u islamskom obrazovnom kontekstu nužno iziskuje sučeljavanje autohtone islamske i moderne psihološke koncepcije čovjeka te odmjeravanje mogućnosti i granica dijaloga između islamske teološke misli i dušebrižništva, s jedne strane, i savremene psihološke teorije i prakse, s druge strane. Mogućnosti ovog kolegija, prema našim saznanjima, tradicionalno su nažalost bile zapostavljene na islamskim učilištima, koja su svojevremeno predstavljala kolijevku pokreta za islamsku integraciju modernog znanja i psihologije.

41 Vidjeti Alma Memić, „Pojam ličnosti u djelima Ebu Hamida el-Gazalija“, neobjavljena magistarska teza (Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2020).

42 Vidjeti Edin Tule, *Kur'anski tretman stresa* (Sarajevo: Amos Graf, 2011) i Edin Tule, *Sociopsihološke dimenzije Kur'ana* (Zenica: Emanet, 2010).

43 Kaplick and Skinner, „The Evolving Islam and Psychology Movement“, str. 200.

Ovisno kojem islamskom establišmentu inkliniraju i kojem čitateljstvu se obraćaju, njihove radove možemo pronaći u ranije razmatranoj sufijskoj⁴⁴ i teološkoj⁴⁵ literaturi, koja se uglavnom obraća naučnoj i akademskoj zajednici kod nas. Pored toga, vrijedni su pažnje njihovi pokušaji integriranja islamskih duhovnih vježbi u psihoterapijsku teoriju i praksu.⁴⁶ U empirijskoj provjeri njihovog utjecaja na psihičko zdravlje oni, međutim, nisu impostirani u prethodno razvijeni islamski teorijski okvir, što naprimjer nalaže spomenuta *višerazinska interdisciplinarna paradigma*.⁴⁷ Prema ovom teorijskom modelu, važan segment, pa i preduvjet, u metodološki valjanom etabliranju islamske paradigme u naučnoj psihologiji, nadalje, jeste i razvoj pratećeg psihometrijskog instrumentarija utemeljenog u izvornom islamskom razumijevanju predmetnih istraživačkih varijabli. Ovakva nastojanja kod domaćih autora uglavnom pronalazimo u pogledu konstrukta islamske religioznosti,⁴⁸ ali ni ona ne idu dalje u smislu provjere njihove empirijske heurističnosti u kontekstu koherentnih teorijskih sistema utemeljenih u islamskom učenju o čovjeku, njegovoj ličnosti i ponašanju.

Kao i u slučaju teologa, tako i kod psihologa pronalazimo autore koji za temama i terminologijom savremene pozitivne psihologije *tragaju* u islamskim konstitutivnim izvorima povlačeći između njih možda olahko paralele.⁴⁹ Ovi radovi obično su namijenjeni široj muslimanskoj javnosti i kreću se unutar ranije spomenutog *komparativnog pristupa* Kaplicka i Skinnera. Na kraju možda treba još spomenuti psihologe koji ukazuju na psihološke dimenzije islamskih obreda.⁵⁰ Iako njihovi radove nose *privlačne naslove* i islamsku referencu, njihov sadržaj ne nudi temeljitu naučnu elaboraciju i ostaje na nivou dobronamjernog apela za iskrenu pobožnost vjernika. U tome se u velikoj mjeri kreću dostignuća ovdašnjih autora psihologijske provenijencije na planu teme odnosa islama i savremene psihologije.

44 Vidjeti naprimjer spomenute radove Hasanović, „Tesavvuf“, str. 32-39, Ašk Gaši i Izet Pajević, „Faze razvoja ličnosti u Tesavvufu“, str. 221-237, Izet Pajević i Osman Sinanović, „Utjecaj namaza na oblikovanje nekih karakteristika crta zrele ličnosti“, str. 237-245.

45 Naprimjer spomenuti radovi Smajić, „Bihevioral Therapy in the Works of Selected Early Muslim Scholars“, i Smajić, „Trening asertivnosti u djelima ranih muslimanskih učenjaka“, str. 50-60.

46 Vidjeti Mevludin Hasanović, Izet Pajević i Osman Sinanović, „Spiritual and Religious Islamic Perspectives of Healing of Posttraumatic Stress Disorder“, *Insights on the Depression and Anxiety*, 1 (2017), str. 23-29.

47 Al-Karam, „Islamic Psychology“, str. 101-102.

48 Naprimjer Almira Isić, Izet Pehlić i Muamer Neimarlija, „Konstrukcija i metrijske karakteristike upitnika religioznosti“, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta* (2014), str. 17-39.

49 Vidjeti Aida Tule, *Arhitektura duše* (Sarajevo: autor, 2018).

50 Vidjeti Elharun Selimović, *Psihologija namaza* (Sarajevo: autor, 2002) i idem, *Psihologija islama* (Timas: Yayinlari, 1995).

Prevodilačke aktivnosti

U posljednjih tridesetak godina u BiH dogodio se pravi procvat u prevodenju islamske literature sa stranih jezika, uglavnom arapskog i engleskog, a ovi napori nisu zaobišli ni djela na polju islamske psihologije. Osnovno obilježje nastale literature jeste interesovanje autora različitih vokacijskih opredjeljenja za ovu tematiku. Među prevodiocima stoga možemo pronaći muslimanske teologe, arabiste, psihologe, psihijatru i/ili jednostavno ljubitelje islamske i sufijske psihologije koje je nekada teško vokacijski pozicionirati. Pored toga primjetno je da se radi o raznolikom literarnom opusu, od poznatih djela muslimanskih klasika poput Ebu Hamida el-Gazalija i Ibn Kajjima el-Dževzija⁵¹ do savremene popularne literature za šire čitateljstvo⁵² te više stručnih radova za užu naučnu i akademsku zajednicu. Iako su ova potonja značajno malobrojnija, u njima pronalazimo osvrt na filozofske postavke pokreta za islamsku integraciju modernog znanja, elaboracije gradivnih elemenata islamske psihologije, ali i klasična djela pionira tzv. *islamizacije* psihologije i druge radove koji se svojim pristupom uklapaju u trodijelnu Kaplicкову i Skinnerovu tipologizaciju, a koji su svojim stilom i sadržajem namijenjeni i prilagođeni širem, uglavnom muslimanskom čitateljstvu, ljubiteljima tesavufskog učenja ili određenom užem segmentu naučne i akademske zajednice u BiH.⁵³ Iz njihovih bibliografskih podataka možemo, na kraju, zaključiti da je prijevod ovih publikacija velikim dijelom zasluga prevodilačkog opredjeljenja i podrške organizacija iz jednog dijela nevladinog sektora,⁵⁴ koji je pokazao senzibilitet i interesovanje za ozbiljnu literaturu ovog naučnog žanra.

51 Vidjeti naprimjer Gazali, *Ihja' ulum ed-din* (Sarajevo: Bookline, 2009) i Ibn Kajjim, *Knjiga o duši* (Sarajevo: Novi Kevser, 2003) kao primarnu referencu za savremene muslimanske psihologe koji pokušavaju rekonstruirati osnovne postavke islamske paradigme u psihologiji. Ili također Seid Havva, *Naš duhovni odgoj* (Tuzla: Behram-begova medresa, 2003).

52 Naprimjer Husein Ferjad, *Terapija kroz Kur'an i hadis: mjerodavni vodič za razvoj ličnosti* (Bužim: Ilum, 2014).

53 Ovdje bismo mogli, barem ilustracije radi, izdvojiti sljedeće prijevode: Syed Muhammed Naquib Al-Attas, *Islam i sekularizam* (Sarajevo: Bosančica print, 2003), *Epistemološka pristrasnost u prirodnim i društvenim naukama*, Abdelwahab El-Messiri (ur.) (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020), Malik Badri, *Kontemplacija: islamska psiho-duhovna studija* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2017), Malik Badri, „Savjetovanje i psihoterapija iz islamske perspektive: da li su savjetovanje i psihoterapija jedna ili dvije različite oblasti?“, *Znakovi vremena: Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, (2002) 16 115-85, Muhammed Shafiq, *Oslobađanje od sebe: sufizam, meditacija i psihoterapija* (Tuzla: Univerzitetski klinički centar, 2014), Lynn Wilcox, *Sufizam i psihologija* (Tuzla: Medžlis Islamske zajednice Tuzla, 1995), Halid Ubejdi, *Kur'an, nervni sistem i psihologija* (Sarajevo: Bemust, 2014), Muhammed Jasin, *Priroda čovjeka u islamu* (Sarajevo: Libris, 2003) te spomenuti Osman Nedžati, *Kur'an i psihologija* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2010).

54 U tom smislu, mišljenja smo, posebno treba istaknuti doprinos Centra za napredne studije u Sarajevu (CNS), bosanskog ogranka Međunarodnog instituta za islamsku misao (engl. *International Institute of Islamic Thought - IIIT*) kao idejnog pokretača inicijative za islamskom integracijom modernog znanja 70-ih godina prošloga stoljeća u muslimanskom svijetu. Za više informacija o prevodilačkim aktivnostima vidjeti internet-stranicu Centra, dostupno na: <https://www.cns.ba/>, pristupljeno 25. januara 2021.

3. Umjesto zaključka

Ideja autohtone islamske psihologije utemeljene u izvornom učenju islama o čovjeku, u svom (naj)širem značenju, nije nepoznanica za muslimanske mislioce, teologe i psihologe na području Bosne i Hercegovine, što, imajući u vidu višestoljetno prisustvo islama, muslimana i islamskih institucija na ovim prostorima te društvenu revitalizaciju religije tokom posljednjih decenija, nije iznenađenje. Njeno prisustvo jasno se ogleda, između ostalog, u značajnoj rasprostranjenosti teološko-sufijske literature, prijevoda i naučnih radova, koji tematiziraju pitanja gradivnih elemenata islamske paradigme u psihologiji, islamske koncepcije ličnosti, modela mogućeg integriranja islamskih duhovno-psiholoških pojmova, duhovnih vježbi ili religioznosti u psihoterapijsku i odgojnu praksu te psihološkog mišljenja kod ranih muslimanskih učenjaka.

Primjetno je pritom da jedan, rekli bismo veći, dio ove literature konstitutivne elemente islamske paradigme u psihologiji i njene temeljne duhovno-psihološke pojmove elaborira neovisno od ostvarenja moderne psihološke znanosti odnosno bez upuštanja u komparativnu psihologijsku analizu. Ovdje se obično radi o islamskoj teološkoj i sufijskoj literaturi, čiji su autori bliski ustanovama Islamske zajednice u BiH, sufijskim redovima i teološkim krugovima u BiH te ne posjeduju formalno obrazovanje u modernoj psihologiji, već u islamskim naukama. Usporedna razmatranja islamske psihološke tradicije u svjetlu spoznaja moderne psihologije te svojevrsni pokušaj njihovog integriranja u islamski svjetonazor o čovjeku mogu se pronaći u značajno manjem broju radova, pri čemu su to obično bosanski prijevodi ranije objavljenih djela u ovoj oblasti na stranim jezicima, naučna istraživanja uloge religioznosti u različitim aspektima čovjekovog psihičkog života i ponašanja, psihološke analize islamskih obreda, te komparativni prikazi psihološke misli ranih muslimanskih učenjaka. Nerijetko u okviru ovog potonjeg opusa literature također nailazimo na radove čije su aspiracije u tom pogledu iscrpljene privlačnim i obećavajućim naslovom, iza kojeg nažalost izostaje dublja i smislen(ij)a kritička elaboracija i usporedba. Slijedom Skinnerove trodijelne tipologizacije prepoznatljivih pristupa ovoj temi (*islamski filter, islamska psihologija i komparativni pristup*), u ovim komparativnim radovima obično se sa manje ili više kritičkog duha propituju ostvarenja moderne psihologije ili psihološka interpretativna tradicija ranih muslimanskih učenjaka, ali je moguće pronaći i djela koja se možda na momente preslobodno upuštaju u isforsirano *psihologiziranje* islamskih obreda s pozicije teorije i saznanja moderne psihologije. Među autorima ovih komparativnih radova uglavnom pronalazimo psihologe, psihijatre, rijetko teologe, a još rjeđe pojedince s formalnim interdisciplinarnim obrazovanjem u psihologiji i islamskim naukama, a koji su obično povezani s

islamskim obrazovnim ustanovama, teološkim intelektualnim krugovima, sufijskim redovima ili nevladinim sektorom islamske provenijencije u BiH. Indikativno je da u nama dostupnoj i ovdje analiziranoj literaturi nismo bili u prilici pronaći istraživanja koja u duhu *višerazinske interdisciplinarne paradigme* nastoje na naučno valjan način empirijski zahvataju i provjeravaju teorije ranije izvedene iz izvornog islamskog učenja o čovjeku, kako to ovaj model sugerira.

Sve skupa, pred autohtonom islamskom paradigmom u psihologiji i njenim pobornicima u BiH dug je put, na kojem će im, uvjereni smo, ponajviše trebati posvećenosti, strpljenja, temeljitog interdisciplinarnog znanja, visokog duha kritičke integrativnosti te koordiniranog djelovanja. Kao i u slučaju drugih, značajno organiziranih religijskih zajednica, sistemsko integriranje moderne psihološke teorije i spoznaja u referentni islamski svjetonazor vjerovatno će biti najzahtjevniji segment ovog poduhvata u kojem će znanstveno impostiranje, barem kako se ono danas shvata, pojma duše kao izraza čovjekove duhovne prirode, po svemu sudeći, figurirati za najteže savladivu ili čak nepremostivu teorijsku i metodološku prepreku. To, međutim, ne sprečava muslimanske psihologe i teologe u BiH da pokušaju sustići svoje kolege u svijetu u pogledu njihovih drugih dostignuća i aspekata djelovanja na polju šire teme islama i psihologije, za kojima ipak, moramo priznati, značajno zaostaju. U ovim nastojanjima, pored nužnog posjedovanja spomenutih ličnih afiniteta, njima je potrebno razumijevanje i podrška islamskih naučno-obrazovnih ustanova i nevladinog sektora u BiH ali i dragocjeno dosadašnje iskustvo u razradi autohtonih teorijsko-metodoloških paradigmi u psihologiji. A to će iskustvo zasigurno moći pronaći kako kod, u svijetu ozbiljne nauke, već etabliranih muslimanskih psihologa, tako i kod teoretičara i istraživača iz drugih kulturno-religijskih tradicija.

Literatura

- Al-Attass, Syed Muhammed Naquib, *Islam i sekularizam*, prijevod Džemaludin Latić. (Sarajevo: Bosančica print, 2003).
- Al-Karam, Carrie Y., „Islamic Psychology: Towards a 21st Century Definition and Conceptual Framework“, *Journal of Islamic Ethics*, 2 (2018), 97–109.
- Ansari, M. Abdul Haq, „Ibn Taymiyyah and Sufism“, *Islamic Studies*, 24:1 (1985), 1–12.
- Ansari, Zafar Afaq (ur.), *Qur'anic Concepts of Human Psyche* (Islamabad: International Institute of Islamic Thought and Institute of Islamic Culture, 1992).

- Badri, Malik, *The Dilemma of Muslim Psychologists* (London: MWH, 1979).
- Badri, Malik, *Kontemplacija: islamska psiho-duhovna studija*, prijevod Nevres Hodžić (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2017).
- Badri, Malik „Savjetovanje i psihoterapija iz islamske perspektive: da li su savjetovanje i psihoterapija jedna ili dvije različite oblasti?“, prijevod Selvira Draganović, *Znakovi vremena: Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 16 (2002), 85–115.
- Beglerović, Samir, „Tessavuf i Tarikat u Bosni i Hercegovini“, *Časopis za filozofiju i religiju Logos*, 2 (2015), 29–45.
- Domazet, Anđelko, „Teologija i psihologija: mogućnosti i granice dijaloga“, *Filozofska istraživanja*, 27:2 (2007), 261–278.
- Džilo, Hasan, „Koncept islamizacije znanja i njegove filozofske postavke“, *Znakovi vremena, Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 16:59 (2013), 135–149.
- El-Dževzi, Ibn Kajjim, *Knjiga o duši*, prijevod Mustafa Prljača (Sarajevo: Novi Kevser, 2003).
- El Gazali, Abu Hamid Muhammed, *Oživljavanje vjerskih znanosti*, prijevod Zuhdija Hasanović, Sead Seljubac i Zahid Mujaknović (Sarajevo, Bookline, 2009).
- El-Messiri, Abdelwahab (ur.), *Epistemološka pristrasnost u prirodnim i društvenim naukama*, prijevod Aid Smajić (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020).
- Es-Subejh, Abdullah Nasir, *Temhid fi et-Těsil: Ruđe fi et-Těsil el-Islami li ‘Ilm en-Nefs* (Rijad: Dar Išbiliba, 1999).
- Ferjad, A. Husein, *Terapija kroz Kur’an i hadis: mjerodavni vodič za razvoj ličnosti*, prijevod Amir Mehić (Bužim: Ilum, 2014).
- Gaši, Ašk i Pajević, Izet, „Faze razvoja ličnosti u Tesavvufu“, u *Duhovnost i mentalno zdravlje*, Osman Sinanović, Rešid Hafizović i Izet Pajević (ur.) (Sarajevo: Svjetlost, 2002), 221–237.
- Grabus, Nedžad, *Vjera, znanje i spoznaja* (Sarajevo: Dobra knjiga, 20014).
- Hadžibajrić, Fejzulah, *Mali rječnik sufijsko-tarikatskih izraza* (Zagreb: Te-savvuf-Islamska mistika, 1989).
- Hafizović, Rešid, „Čovjek kao sveto podzemlje duha Božijeg i Njegov mikrokozmički hram“, u *Duhovnost i mentalno zdravlje*, Osman Sinanović, Rešid Hafizović i Izet Pajević (ur.) (Sarajevo: Svjetlost, 2002), 201–219.

- Hafizović, Rešid, *Spoznaja, prva vrijednost Islama: prilog spoznajnoj teoriji u islamu* (Sarajevo: Naučnoistraživački institut Ibn Sina, 2017).
- Halilović, Safvet, *Šta Kur'an kaže o čovjeku: Uvod u kur'ansku antropologiju* (Sarajevo: El-El-Kalem i Centar za napredne studije, 2012).
- Hasanović, Mevludin, Pajević, Izet, i Sinanović, Osman, „Spiritual and Religious Islamic Perspectives of Healing of Posttraumatic Stress Disorder”, *Insights on the Depression and Anxiety*, 1 (2017), 23–29.
- Hasanović, Mevludin, „Tesavvuf (sufizam; dervišluk): srce islama je nepravazidena metoda odgoja koja vodi integraciji ličnosti“, *Kelamul Šifa'*, 45:47 (2017), 32–39.
- Havva, Seid, *Naš duhovni odgoj*, prijevod Sead Seljubac (Tuzla: Behram-begova medresa, 2003).
- Ibrišević, Salih, *Risala: Sufijski pogledi* (Sarajevo: Sufijski klub Ibn Arebi, 1999).
- International Association of Islamic Psychology*, dostupno na: <https://www.islamicpsychology.org/>.
- International Institute of Islamic Thought (IIIT), *Ebhas Nedwet 'Ilm en-Nefs* (Virginia: IIIT, 1993).
- International Seminar on Counseling and Psychotherapy: An Islamic Perspective* (Kuala Lumpur: IIIT and IIUM, 1997).
- Iqbal, Naved and Skinner, Rasjid, „Islamic Psychology: Emergence and Current Challenges“, *Archive for the Psychology of Religion*, januar 2021, 1–29, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/348352008_Islamic_psychology_Emergence_and_current_challenges.
- Internet-stranica Centra za napredne studije u Sarajevu (CNS), <https://www.cns.ba/>.
- Internet-stranica Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, <https://fin.unsa.ba/>.
- Internet-stranica Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću, <https://ipf.unbi.ba/>.
- Internet-stranica Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici, <http://www.ipf.unze.ba/en/home-3/>.
- Isić, Almira, Pehlić, Izet, i Neimarlija, Muamer, „Konstrukcija i metrijske karakteristike upitnika religioznosti“ *Zbornik radova Islamski pedagoški fakultet Zenica*, (2014), 17–39.
- Jasin, Muhammed, *Priroda čovjeka u islamu*, prijevod Munir Hodžić i Amra Hodžić (Sarajevo, Libris, 2003).
- Kaplick, Paul M. and Skinner, Rasjid, „The Evolving Islam and Psychology Movement“,

- Karić, Enes, „Temeljna struktura Kur’anskog pogleda na svijet“, *Znakovi vremena: Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 1 (1997), 51–85.
- Kim, Uichol, „Indigenous Psychology: Science and Application“, u *Applied Cross-Cultural Psychology*, Richard W. Brislin (ur.) (London: Sage Publications, 1990), 142–160.
- Kuhn, Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).
- Kukavica, Edin Urjan, „Promišljanje o duhovnosti sadašnjem vremenu“, *Živa baština*, 2:5 (2016), 113–133.
- Marsella, Anthony J., „All Psychologies are Indigenous: Reflections on Psychology in a Global Era“, *Psychology International* (decembar 2013), dostupno na: <https://www.apa.org/international/pi/2013/12/reflections#:~:text=While%20the%20term%20%E2%80%9Cindigenous%E2%80%9D%20is,they%20arise%20and%20are%20sustained.>
- Memić, Alma, „Pojam ličnosti u djelima Ebu Hamida Gazalija“, neobjavljena magistarska teza (Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2020).
- National Seminar on Islamization of Psychology* (Kuala Lumpur: IIIT and IIUM, 1996).
- Nedžati, Osman, *ed-Dirasat en-nefsanijje ‘inde el-’ulema’ el-muslimin* (Kairo: Dar eš-šuruk, 1992).
- Nedžati, Osman, *el-Hadis en-nebevi we ‘ilm en-nefs* (Kairo: Dar eš-šuruk, 1988).
- Nedžati, Osman, *Kur’an we ‘ilm en-nefs* (Kairo: Dar eš-šuruk, 1989).
- Nedžati, Muhammed Osman, *Kur’an i psihologija*, prijevod Ramiza Smajić (Sarajevo, Dobra Knjiga, 2010).
- New York *Times Literary Supplement*, dostupno na: <http://anzlitlovers.com/2009/08/04/the-tls-100-most-influential-books-since-ww2/>.
- Pajević, Izet i Sinanović, Osman, „Utjecaj namaza na oblikovanje nekih karakteristika crta zrele ličnosti“, u *Duhovnost i mentalno zdravlje*, Osman Sinanović, Rešid Hafzović i Izet Pajević (ur.) (Sarajevo: Svjetlost, 2002), 237–245.
- Paloutzian, Raymond F. and Park, Crystal L., „Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion“, u *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, Raymond F. Paloutzian and Crystal L. Park (ur.) (New York: The Guilford Press, 2005), 3–20.
- Rahman, Fazlur, *Glavne teme Kur’ana*, s engleskog preveo Enes Karić (Sarajevo: El-Kalem i Centar za napredne studije, 2017).

- Rizvi, Syed Azhar Ali, *Muslim Tradition in Psychotherapy and Modern Trends* (Lahore: Institute of Islamic Culture, 1989).
- Robson, Collin, *Real World Research: A Resource for Users of Social Research Methods in Applied Settings* (UK: John Wiley and Sons Ltd., 2011).
- Rothman, Abdallah Eric D., „Building an Islamic Psychology and Psychotherapy: A Grounded Theory Study“, PhD Dissertation (Kingston University London: Odsjek za psihologiju, 2019).
- Sekcija za autohtonu psihologiju* (engl. *Task Force on Indigenous Psychology*), *American Psychological Association* (APA), dostupno na: [http://www.indigeno-
uspsych.org/index.html](http://www.indigeno-
uspsych.org/index.html).
- Selimović, Elharun, *Psihologija namaza* (Konjic: autor, 2002).
- Selimović, Elharun, *Psihologija Islama* (Yayinlari: Timas, 1995).
- Smajić, Aid, „Bihevioral Therapy in the Works of Selected Early Muslim Scholars“, neobjavljena magistarska teza (Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 2003).
- Smajić, Aid, „Projekt islamizacije znanja: osnovne ideje, razvoj i trenutno stanje“, *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka*, 16 (2012), 253–268.
- Smajić, Aid, „Religija u susretu sa savremenom psihologijom: iskustvo Katoličke crkve“, *Context: Časopis za interdisciplinarne studije*, 4:1 (2017), 7–26.
- Smajić, Aid, „Trening asertivnosti u djelima ranih muslimanskih učenjaka“, *Novi muallim*, 20 (2004), 50–60.
- Shafii, Muhammed, *Oslobađanje od sebe: sufizam, meditacija i psihoterapija*, prijevod Amra Delić (Tuzla: Univerzitetski klinički centar, 2014).
- Taha, Zubejr Bešir, *’Ilm en-nefs fi et-turas el-’arebi el-islami* (Hartum: Univerzitet Hartum, 1995).
- Tule, Aida, *Arhitektura duše* (Sarajevo: Samoizdato, 2018).
- Tule, Edin, *Kur’anski tretman stresa* (Sarajevo: Amos Graf, 2011).
- Tule, Edin, *Sociopsihološke dimenzije Kur’ana* (Zenica: Emanet, 2010).
- Ubejdi, Halid Faik, *Kur’an, nervni sistem i psihologija*, prijevod Nermin Omerbašić (Sarajevo: Bemust, 2014).
- Wilcox, Lynn, *Sufizam i psihologija*, prijevod Amra Delić (Tuzla: Medžlis Islamske zajednice Tuzla, 1995).

Indigenous Islamic Psychology in Bosnian Context: Achievements of Muslim Theologians, Thinkers and Psychologists

Abstract

The idea of *Islamic psychology* in its different meanings has been present for years in scientific and academic circles of the East and the West. With the increasing presence of postmodern ideas in today science and aspirations of the former colonies for cultural and scientific emancipation from their Western colonizers, this syntagm during last decades has more and more assumed a meaning of indigenous scientific paradigm in contemporary psychology that is rooted in Islamic teaching about man. The main aim of this paper is to determine as to what extent and in which manner Muslim authors in Bosnia and Herzegovina have discussed this theme. Our analysis of relevant literature has shown that the topic of indigenous Islamic perspective in psychology has been present in local Muslim theological and *Sufi* circles since ever. Focused reconsideration of modern psychological theory and practice in the light of basic premises of Islamic anthropology, however, goes back to 1990ies and has mostly been an expression of independent and uncoordinated efforts on the part of local enthusiasts, Islamic institutions of higher learning and a number of NGOs. Their achievements in this regard could be generally traced in traditional *Sufi* works, recent spiritual and psychological thought of Muslim theologians, scientific analysis of Muslim psychologists and translations of relevant foreign literature. Altogether, they mostly aim to explicate building blocks of Islamic paradigm in psychology and understanding of human personality, to elaborate possible models of integrating Islamic spiritual and psychological concepts or spiritual exercises in psychotherapeutic practice, and to expose *Sufi* thought and understanding of spiritual upbringing as well as psychological heritage of early Muslim scholars. A limited number of comparative psychology works bears methodological features of the *Islamic Filter*, *Islamic Psychology* and *Comparative Approaches* (Kaplick and Skinner, 2017) but never ones of *Multilevel Interdisciplinary Paradigm* (Al-Karam, 2018).

Key words: indigenous scientific paradigm, Islamic psychology, modern psychology, Bosnia and Herzegovina